

O'ZBEK XALQ MUSIQIY CHOLG'ULARI VA ANSAMBLARI

Sattarov Alisher

Guliston Davlat Universiteti o'qituvchisi

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-February 2024 yil

Ma'qullandi: 15- February 2024 yil

Nashr qilindi: 19- February 2024 yil

KEY WORDS

Musika madaniyati, xalq folklori, musika cholg'usi, ansambl, san'at, Doira, Nay, Qo'shnay.

ABSTRACT

O'zbek musiqa madaniyati o'zining xilma-xilligi bilan dunyo madaniyatida o'zining takrorlanmas o'rniga ega, shu qatorda xalq musiqa cholg'ularining ko'plab turlari mavjud. Ushbu maqolada o'zbek xalq musiqa cholg'ulari va ansambllari haqida ma'lumotlar bayon qilinadi.

O'zbek milliy musiqasi juda boy va rang – barangdir . U qadimdan avloddan-avlodga og'zaki tarzda ustoz va shogird an'analari orqali rivojlanib keldi. Ayrim manbalarda qayd etilishi va tasviriy san'at yodgorliklarida tasvirlanishicha xalq musiqiy merosimiz keng tarqalibgina qolmay, balki ancha rivojlanganligi ham ma'lum bo'lmoqda. Qadimgi Sug'diyonlar madaniyatiga oid Ayrtam matosiga solingan suratda bir necha musiqachi tasvirlangan. Ularning qo'llaridagi naysimon puflab chalinadigan asbob, arfaga o'xshash torli cholg'u asbobi, cho'zinchoq shakldagi ikki tomonlama nog'oralar, Sug'dlar musiqiy cholg'ularning asosiy xillarini bilganliklari va bu cholg'ulardan yakka holda hamda ansambl shaklida foydalanganliklaridan dalolat beradi.

Afsuski, bizning musiqiy cholg'ularimiz haqidagi eng qadimiy yozma manbalar bizgacha yetib kelmagan. Ular arab istilosi va mo'g'il bosqinlari davrida yondirib yuborilgan. Arxeologilarning qidiruv ishlari natijasida Maroqanda (*Qadimiy Samarqand*), Xorazm, Baqtriyalardan topilgan qazilma boyliklar orasida kattaligi 9-10 santimetr bo'lgan loydan, gildan pishirib yasalgan musiqachilarning haykalchalari topilganligi (eramizdan oldingi I asr, eramizning

Musika san'atining nazariyasi hamda amaliyotiga oid bunday talablar o'z ildizlari bilan ko'hna madaniyatimizning uzoq tarixiy darvlariga borib taqaladi. Mazkur masalalar milliy cholg'ularimizning tarixiga oid ma'lumotlarni tahlil qilish orqali oydinlashishi mumkin.

Dunyo xalqlari musiqa merosi, ayniqsa, milliy cholg'u asboblari bir necha tamoyil orqali tasnif etilib kelinadi. Ana shunday tamoyillardan biri musiqa asbobini chalish usuli va vositalari nuqtai nazardan tasnif etish hisoblanadi. Mana shu jihatdan o'zbek milliy musiqa cholg'ulari quyidagi guruhlariga bo'linadi:

Eramizning IV-V asrlaridan boshlab musiqiy cholg'ularning va ijrochilik yo'llarining mukammallashuvi yuzaga kela boshladi. Uzoq tarixiy taraqqiyot mobaynida yaratilgan turli san'at namunalari, ijrochi yoki musiqa cholg'ulari aks ettirilgan tasviriy obidalarni tahlil etish

shni ko'rsatadi. Darhaqiqat, ijtimoiy hayot rivoji jarayonida musiqiy janrlar, cholg'ularning turli namunalari ham kashf etildi. Shu o'rinda biz hozirgi kunda ko'p ishlatiladigan ayrim musiqiy cholg'ularning tarixi va ularning ijro imkoniyatlari, qo'llanilishi haqidagi ma'lumotlarni yoritib berishni lozim deb topdik.

Doira – halqasimon shaklda bo'lib, uzum (zang) tana sidan, klyon, yong'oq, tut, o'rik va boshqa qattiq daraxtlardan egma holda yasaladi. Diametri 37-45 santimetr bo'lib, asosan toy terisi yoki buzoq terisi bilan qoplanadi. Halqaning ichki qismida jarangni saqlab qoluvchi kichkina halqachalar 2, 2.5 santimetr oraliqda butun gardish bo'ylab joylashtiriladi. Doiraning boshqa o'zbek cholg'ularidan farqi (nog'o radan tashqari) olovda qizdirilib sozlanadi, ya'ni jarangdorligi oshiriladi.

Topilgan qazilma boyliklardan bizga ma'lumkin, doira (buben) bizning asrimizgacha bo'lgan II-asrda ham mavjud bo'lgan. O'rta Osiyoda u bunda 2000 yil oldin paydo bo'lgan. Doira hozirgi kunda ham o'zbek xalq cholg'ulari orasida alohida o'ringa ega. U yakka holda yoki ansambl bo'lib ijro etiladi. Shunisi quvonarliki hozirda faqat doirachilardan tashkil topgan ansambllar ko'paymoqda. Misol tariqasida Elmurod Islomov, Husan Nosirov, Abbas Qosimovlar rahbarligidagi doirachilar ansambllarini keltirish mumkin.

O'zbek xalq cholg'ularining yana bir turi damli cholg'u asboblardir. Bu turdagi cholg'ular puflab chalingani bois "damli cholg'ular" deyiladi va o'z navbatida ikki guruhga ajratiladi:

1. Kamer, ya'ni yopiq joylarda ijro etish uchun mo'ljallangan ovozi nisbatan yumshoq cholg'ular: Nay, Qo'shnay.
2. Ochiq joylarda chalishga mo'ljallangan cholg'ular: Karnay, Surnay, Bolomon. Damli cholg'ular ichida keng tarqalgani va imkoniyat darajasining kengligi bilan ajralib turuvchi cholg'u naydir.

Nayning XIV-XV asr minatyuralarida tasvirlanganligini inobatga oladigan bo'lsak, uning qadimiy cholg'u ekanligi ma'lum bo'ladi. Nay qamishdan (g'arov nay), yog'ochdan, oq tunukadan (brinji nay) yasaladi. Nayning puflash uchun mo'ljallangan teshigidan tashqari yana oltita teshigi mavjud. Ayrim naylarda bu teshiklar soni yettita bo'ladi. Xalq sozandalarining fikricha, puflaydigan teshik bilan birinchi barmoq bosiladigan teshik o'rtasiga qog'zo yopishtirib qo'yilsa tovushga sayqal berar emish. Mazkur sozlarning uzunligi 50 santimetr bo'ladi va bi uchi probka bilan berkitiladi. Puflash uchun va barmoqlar bilan berkitish uchun mo'ljallangan teshiklardan tashqari yana ovoz muvozanatini saqlashga yordam beradigan yana ikki yoki uchta ovoz teshiklari mavjud. Puflash natijasida turli tovush va qorichirimlarning hosil qilinishi nay chalinishning xarakterli xususiyatlaridan biri desak, yanglishmaymiz.

Surnay – ochiq joylarda chalishga mo'ljallangan bo'lib, qadimiy cholg'u hisoblanadi. XIX asrda qanday ko'rinishga va diapazonga ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham to'laligicha saqlanib qolgan. Surnayning yuqori toni ingichka, pastki tomonga qarab konussimon kengayib bora. Yong'oq yoki o'rik daraxtidan o'yib yasaladi. Ustki tomonida yettita va ostida bitta barmoq bilan bekilib ochiladigan teshiklari mavjud. Ingichka tomoni qopqoq bilan yopilib, unga metalli naycha, naychaga esa yupqa qamish til o'rnatiladi. Surnayning ovozi kuchli va jarangdor. Shuning uchun ham milliy an'anaviy marosimlarda keng ishlatiladi. Ayniqsa karnay, nog'ora, doira jorligida o'ziga xos ansamblni tashkil qiladi. Surnay yakkanavoz cholg'u sifatida ham mashhur bo'lib kelmoqda. Uning ijrochilik imkoniyatlari keng va rang-barangdir.

Surnayning diapazoni birinchi oktava fa tovushidan, uchinchi oktava mi tovushigachadir.

XIX asr oxirlarida tirsakli karnaylar Buxoro amiri saroyida chalingan. Amirlikning yemirilishi oqibatida bu turdagi karnaylar asta – sekin yo'qolib ketgan. Hozirda faqat to'g'ri karnaylardan foydalaniladi. Karnay metal – latun qorishmasidan yasaladi. Qadim davrlarda karnay harbiy yurishlar, ommaviy bayramlardan tashqari sport musobaqalarida ham ishlatilgan. Ushbu fikrimizni XVII-XVIII asr Eron miniatyuralarida ishlangan tasvirlar tasdiqlaydi. Qadimda va hozir ham karnay yakka o'zi ijro etilishidan tashqari surnay, nog'ora, doira jo'rligida o'ziga xos ansamblni tashkil qiladi. (Hozirda Farg'ona vodiysida nog'ora o'rniga baraban ishlatilmoqda). Bu ansambllar Navro'z tantanalarida, xalq sayllarida, bayramlarda, to'y tomoshalarda va boshqa yig'inlarda faoliyat ko'rsatmoqda.

Qiluvchi beshta asosiy tor va quloqlariga tortilib sekungaga sozlanadigan aks – sado beruvchi 10-11 ta yordamshi torlari bo'lib, asosiy torlar ichakdan, yordamchilari esa metal (po'lat) dan tayyorlanadi. Diapazoni bir oktavadan ortiq diatonik tovushqatorga ega.

Tanbur–ham noxunli mezboli cholg'ular turkumiga ki radi. U ko'rsatkich barmoqqa kiyiladigan metal aralashmasidan yasalgan maxsus moslama, ya'ni noxun bilan chalinadi. Tanbur asosan tut, o'rik, yong'oqqa o'xshagan qattiq daraxtlar g'olasidan noksimon shaklda qilib yasaladi. Kosaning ustki qismi tut daraxtidan yassi qilib yasalgan qopqoq bilan qoplanadi. Dastasi birmuncha uzun, ingichka va pardalarga bo'lingan. Tanburning pardalari boshqa cholg'ular pardalariga nisbatan qalinroq va balandroq qilib bog'lanadi. Bu bog'lanish tanbur simlarini ezib kerakli tovush hosil qilish uchun mo'ljallangan. Tanbur ham ud soziga o'xshab juda qadimiydir. Mashhur musiqashunos olim Forobiyning fikricha, qadimda tanburlar asosan ikki simli bo'lgan va ayrim holatlarda uch simli tanburlar ishlatilgan. Qadim davrlarda Xuroson tanburlari va Bog'dod tanburlari mashhur bo'lgan. Bu tanburlar ko'rinishi jihatdan bir – biridan farq qilgan.

Qonun – juda qadimiy cholg'ularga mansub. Forobiyni ng fikricha qonun eramizning birinchi asrlarida Samarqnd aholisi o'rtasida juda mashhur bo'lgan. Forobiy o'zining "Cholg'ular haqida" nomli kitobini ng "Arfa"ga taalluqli bobida arfaga yaqin cholg'u to'g'risida ma'lumot beradi. H ar bir tovush tebranish natijasida alohida sim orqali hosil qilinadi. "Qonun" arabcha so'zdan olingan. Safi ad- Dinning yozilicha o'sha davrlarda qonunning ikki xil turi mavjud bo'lgan. Buyuk olim Farmerning Britaniya muzeyida saqlanayotgan qonunlar haqidagi risolasida bu cholg'u olxo'ri daraxti yog' ochidan, uzum tanasidan yasalgani va uzunligi pastki ya'ni, yo'g'on tovush beradigan tomoni 81 santimetr, qarama – qarshi tomoni 40,5 santimetr ekanligi yozi lgan. O'n ushtadan iborat simi bo'lgan. Qonun ikki qo'l barmoqlari yordamida chalingan. Bu cholg'u asosan yaqin va o'rta Sharq xalqlari sozi hisoblanib, Turkiya, Armaniston, Ozarbayjon, Eron va boshqa Sharq mamlakatlarida rivojlangan. O'rta Osiyo xalqlari orasida xususan Buxoroda 1917 yilgacha keng tarqalgan. Hozirgi qonunlar trapetsiyasimon yassi yog'och quti shaklida yasalmog'da. Qopqog'I ham yog'ochdan yasali b o'ng tomonining ozgina qismi, ya'ni xarrak joylashgan joyi teri bilan qoplanadi. 24-25 ta uchtalik ichak torlari uch oktavadan kengroq (do- re kichik oktavadan fa diyez uchinchi oktavagacha) diapazonga ega. Quloqlari yaqinida torlar ostida har bir tovushni osongina yarim ton, ba'zilarini esa bir yarim tongacha o'zgartirish imkoniyatini beruvchi temir moslamasi bo'ladi.

Do'mbira – torli tirnama o'zbek xalq cholg'u asbobi . Do'mbirada ichak yoki ipakdan qilingan ikkita tor bo'lib, ko'proq kvarta oralig'ida sozlanadi. Do'mbira tut, yong'oq, o'rik

daraxtidan o'yma qilib yasaladi . Dasta qismida tonlarni belgilovchi pardalar bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu asbob cholg'uchidan katta mahorat talab qiladi. Hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari baxshichilik san'atida qo'llanilib kelinayotgan do'mbira ijrochilaridan Musulmonqul Oltiyev, Jo'ra Doniyorov, Bekqul Alimov, Tursun Obro'yev, Norcha Baratov, Eson Tilavov va boshqalar noyob cholg'uni kelajak avlodlarga yetkazishda katta hissa qo'shmoqdalar.

Uch torli g'ijjak diapazoni bir yarim oktavaga yaqin bo'lgan. (Taxminan birinchi oktava mi bemoldan boshlab). Boburning ma'lumotlariga qaraganda g'ijjakning uchinchi tori XV asrda shuhrat qozongan ijrochi va bastakor Qul Muhammad Udiy tomonidan joriy etilgan. Uch torli g'ijjaklar ham kvarta oralig'iga sozlangan. Bu g'ijjaklar XX asr boshlari gacha qo'llanilib kelingan. Keyinchalik g'ijjakning diapazonini kengaytirish maqsadida to'rtinchi, ya'ni sol simi qo'shildi. Sozlar kvinta oralig'iga o'tkazildi . Bu cholg'u o'zbeklardan tashqari Markaziy Osiyo va Kavkaz xalqlari o'rtasida ham keng tarqalgan. G'ijjak asosan tut, yong'oq va o'rik daraxtlaridan yasaladi. Baliq terisi bilan qoplanadi. Hozirda yoysimon kamon o'rniga ijro imkoniyatlari kengroq bo'lgan skripka cholg'usi smichosi ishlatilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "O'zbek xalq musiqasi". Yunus Rajabiy 2-3 tomlar.
2. "Sozlar sadosi". S.Jumayev. Toshkent-2001 yil 38.b
3. "O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi".A.Odi lov. Toshkent-1995y 44 b
4. "Maqomot". O.Matyobov. Toshkent -2004 yil 36. b
5. A.Hasanov "Musiq va tarbiya" Toshkent-1993 yil. 28 bet.
6. A. Fitrat. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. T. 1993. 80 b.
7. Sattarov, A. (2021). Formation of artificial thinking in students of secondary schools in the process of studying the creativity of romantic composers. Science and Education, 2(12), 471-475.
8. Sattarov, A. (2023). Musiq ta'limida ijodiy faoliyatga o'rgatishni takomillashtirishning shart-sharoitlari va usullari. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5 Part 2), 206-209.